

ФОНЕТИКО-ОРФОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ НОВОЛАТИНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПОЕМИ

Коцій Оксана Миколаївна,
асист.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

*У статті проводиться опис та аналізується спектр графічних та фонетичних особливостей, визначається система їх варіантів та функціональне співвідношення у вживанні в класичній латині та в мові новолатинської поезії на матеріалі одного з найпомітніших здобутків українських новолатинських поетів, епічної поеми Симона Пекаліда *De bello Ostrogiano*.*

Ключові слова: орфографічний варіант, фонетичний варіант, новолатинська поезія, графема, гіперкорекція, синкопа.

Процес засвоєння латинської освіченості і відповідно формування латинської літератури на східнослов'янських теренах почався пізніше ніж в країнах Західної Європи. Тут твори латинською мовою з'являються лише у XIV-XV ст., що є характерною особливістю розвитку писемності східноєвропейських народів. Вагома частина друкованої продукції XVI-XVIII століть виходила і побутувала латинською мовою. За допомогою латинської освіти і літератури підтримувався певний рівень освіченості в краї і зберігався процес літературного розвитку упродовж тривалого періоду [Дорошкевич 1979, 19-20].

Незаперечним є той факт, що значна частина мовних пам'яток, створених на українських землях у XVI-XVII ст., була написана латинською мовою, але латинськомовні поеми XVI-XVII ст. українського походження ніколи не були предметом спеціального лінгвістичного розгляду.

Актуальність дослідження фонетико-орфографічних особливостей новолатинської поеми в Україні зумовлена, насамперед, відсутністю теоретичних досліджень лінгвістичного характеру, в яких відтворювалася б цілісна картина функціонування латинської мови у вказаному жанрі.

Метою дослідження є з'ясування фонетико-орфографічних особливостей новолатинської поеми українського походження, що передбачає їх загальний опис та класифікацію.

Мета роботи зумовила реалізацію **завдання**, а саме, з'ясувати причини і виявити зовнішні і внутрішні чинники, які вплинули на появу відповідних фонетико-орфографічних особливостей, оскільки структура латинської мови у вказаний період зазнавала поступових змін на всіх рівнях і, зокрема, на фонетико-орфографічному.

Об'єктом дослідження стала латинськомовна поема Симона Пекаліда *De bello Ostrogiano*¹ (1694 гекзаметричні рядки), яка у 1600 році вийшла друком у Кракові. У poemі описується збройний конфлікт (1591–1593) князів Острозьких і козацького війська під проводом Кшиштофа Косинського, і, зокрема, його кульмінаційне завершення, розгромна битва під містечком П'яткою на Волині².

¹ *De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quattuor, a Simone Pecalidis artium baccalaureo conscripti, Craciviae in officina Andreae Petricivii, A.D.1600.*

² Детальніше про поему, автора, літературний контекст див. [Яковенко 2002; Осауленко 2001].

Предметом дослідження є фонетико-орфографічні особливості латинської мови, відображеної у тексті вказаної поеми у порівнянні з нормативною фонетикою класичної латини.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі фонетико-орфографічної структури новолатинської поеми українського походження.

Серед освічених верств населення знання латини як універсальної мови інтелектуалів було всезагальним, крім того, підсилена авторитетом античної культури, – це була основна літературна мова; новолатинська писемність успішно розвивалась в італійській, польській, іспанській, португальській, французькій, німецькій, англійській літературах.

Внаслідок відсутності мовної спільноти не існувало безперервності сприйняття і уявлення, в якій органічно розвивається мова, але існувала мовна традиція [Безбородько 1972, 126]; вирішальним ставав високий ступінь індивідуального засвоєння, який полягав у свідомому наслідуванні зразкових античних авторів і базувався на таланті автора і суспільних обставинах. Граматика класичної латини постає як набір мовних засобів, необхідних для вираження того чи іншого поняття. Однак важливим є не лише перелік засобів, які виражають певний зміст, а правила, причини і умови їх використання, тобто правила функціонування даних засобів.

Середньовічна латина кінця XVI – початку XVII як в Україні так і в усій Європі була мовою вченою, яка не жила своїм власним природним життям, і тому не повинна була мати свого фонетичного розвитку. Саме тому один із найвідоміших шведських неолатиністів Магнус Хаммарстром [Hammarström 1925, 6] вказує на те, що всі фонетичні явища, які в ній можна простежити, потрібно пояснювати виходячи безпосередньо з її написання. Навіть в класичні часи орфографія не була усталеною і стабільною системою. Власне, навіть античні граматики часто не доходили згоди в поясненні певних явищ і правил орфографії.

При дослідженні вимови середньовічної латини слід брати також до уваги середньовічні орфографічні трактати (Ісидор, Альбінус, Ян де Більбіс, Парісіус тощо). Практика написання, однак значно відхилялася від постульованих ними норм: написання було фонетичним і передусім непослідовним, втратилося почуття мовного покарання, панував лібералізм та індивідуалізм [Gansiniec 1960, 73]. Спричинене це було тим, що середньовічна школа подавала орфографію як традицію, написання слугувало лише щоб утримати слово на папері і не мало на меті фонетичну вимову.

Оскільки латина вказаного періоду вже не повинна була мати свого фонетичного розвитку, то всі фонетичні явища, які в ній простежуються, слід пояснювати виходячи з писемної форми. Тому і в нашому дослідженні всі висновки, які стосуються фонетичних явищ, базуються безпосередньо на основі писемного варіанту. До уваги беруться лише словоформи, зафіксовані у словниках з класичної латини, орфографічні та фонетичні особливості слов'янізмів та неологізмів не враховуються.

На всіх рівнях розвитку латинської мови завжди існували нові і старі елементи, тому в мові зустрічаються різні варіанти, які вживаються в одній і тій же функції. Вивчення всього спектру фонетико-орфографічних особливостей мови новолатинської поезії допоможе збагнути сферу фонетичних можливостей мови, які вони представляють.

Дослідження проводилось виходячи з графічних знаків, тобто визначалось, які графеми позначали певні звуки, а не навпаки (брались до уваги лише ті графеми, у вживанні яких були виявлені особливості).

На позначення класичних графем **ae** і **oe** часто вживаються лігатури **æ, œ, &**, поряд з постійним використанням і самих поєднань літер **ae** і **oe**.

Слабке знання етимології і різнобій у тогочасних словниках спричинювало постійну плутанину у вживанні **ae, oe, e**, а також їх гіперкорекцію:

✓ **ae** замість **oe**: *maenia* (1.232)³ = *moenia*⁴, хоча в тексті поеми зустрічається й форма *moenia* (3.410), *praelium* (1.73) = *proelium*;

✓ **oe** замість **ae**: *moestus* (3.258) = *maestus*, *hoedus* (1.180) = *haedus*, *coelum* (1.228) = *caelum*, у тексті поеми фіксується й форма *caelum* (3.395), *coecus* (2.103) = *caecus*;

✓ **oe** замість **e**: *foetus* (1.133) = *fetus*, *foemineus* (2.104) = *femineus*, у тексті поеми є й *faemineus* (2.103), *froenum* (1.253) = *frenum*, слід зазначити, що ця варіація не фіксується класичними словниками, *foenus* (1.132) = *fenus*, *excoepit* (1.101), *concoepit* (3.302), *recoepit* (2.14) = *excepit*, *concepit*, *recepit*;

✓ **ae** замість **e**: *caeterus* (2.127) = *ceterus*, *fraenarat* (1.503) = *frenarat* і *fraena* (2.310) = *frena*, *Grynaeus* (1.245) = *Gryneus*, *Camaena* (1.619) = *Camena*, *Lycaeuum* (1.623) = *Lyceum*;

✓ **e** замість **ae**: *praesepe* (1.174) = *praesaepae*, *septum* (1.66) = *saeptum*, *secla* (1.242) = *saecla*, *Palemonidos* (1.567) = *Palaemonidos*.

Можна також відзначити навіть випадки подвійної гіперкорекції: *Laetheus* (1.666) = *Lethaeus*.

Графема **v** зустрічається тільки на початку слова, незалежно від вимови, також трапляються поодинокі випадки вживання у середині слова, у решті випадків вживається літера **u**, як правило, у середині та в кінці слова, незалежно від вимови, тобто обидві графеми вживаються позиційно по-різному, а вимовляються згідно класичних правил і фонетичного оточення: або як приголосний, або як голосний:

✓ *pietasue* (2.106) = *pietasve*, *subiuit* (2.347) = *subivit*, *subuectare* (3.57) = *subvectare*, *sylua* (1.301) = *sylva*, *Mauors* (1.82) = *Mavors*;

✓ *vnam* (1.82) = *unam*, *vsus* (1.111) = *usus*, *vterque* (1.80) = *uterque*;

✓ *fluvij* (1.542) і *fluuij* (3.153) = *fluvii*.

Графема **i** зустрічається в будь-якій позиції слова і незалежно від фонетичного оточення, при цьому вимовляється у різних позиціях по-різному: або як приголосний або як голосний. Літера **j** зустрічається лише в постпозиції і тільки в сполученні **ij**: *egregij* (2.65) = *egregii*, *socij* (2.47) = *sicii*, *pretij* (4.179) = *pretii*, *spatijs* (3.159) = *spatiis*, *subijt* (1.422) = *subiit*, *alij* (3.156) = *alii* тощо, у більшості випадків таке вживання пов'язане з ритмікою поезії, оскільки зустрічаються і форми з **-ii**: *sociis* (3.198), *alii* (3.79).

Графема **i** часто замінюється на **u**, і майже ніколи навпаки, як у власне латинських словах, так і в словах грецького походження, тоді як в класичній латині у вживався лише в грецизмах: *sydus* (1.203) = *sidus*, *sylua* (1.157) = *silva*, *ocyor* (1.225) =

³ Приклади цитуються за стародруком поеми. Перша цифра вказує на номер книги, друга на рядок.

⁴ Після знака = вказується нормативна словоформа, яка фіксується словниками з класичної латини.

ocior, *cythara* (1.247) = *cithara*, *clypeus* (1.535) = *clipeus*, *tyro* (1.212) = *tiro*, *lacryma* (1.635) = *lacrima*, *hyems* (1.126) = *hiems*, *Tysiphone* (3.331) = *Tisiphone*, *Cymbri* (1.190) = *Cimbri*, *Semyramis* (1.214) = *Semiramis*.

Трапляються також випадки подвійної гіперкорекції: *Erynnis* (2.225) = *Erinnys*, *Lybissus* (2.220) = *Libyssus*.

Літера *s* у тексті поеми зустрічається досить рідко, і вживається лише у поодиноких випадках, зокрема в позиції початку та кінця слова, зрідка в середині (як правило на межі префікса і кореня): *transfixerat* (2.100), але *transadegit* (2.102), *Borussus* (1.192), *studioſa* (1.104).

Як правило замість *s* і *ss* вживаються графеми **β**, **S**, **SS**. Графема **β** вживається на позначення *ss* лише в позиції перед *i*: *ofibus* (3.280) = *ossibus*, *clafica* (3.118) = *classica*, *diſimulare* (2.170) = *dissimulare*, тощо, в усіх інших випадках вживається графема **SS**: *aſſueta* (2.272) = *assueta*, *miſſus* (1.472) = *missus*. Слід відзначити, що таке вживання є непослідовним, оскільки фіксуються випадки вживання вказаних графем у різних формах одного й того ж слова: *feſſum* (2.246) і *feβi* (2.245).

Про відсутність певного типографського кліше свідчить випадок вживання графеми **β** не перед *i*: *compreβa* (2.254) = *compressa*, ймовірно, що даною графемою намагалися позначити певний м'який звук *ss*, хоча випадки з одночасним вживанням обох графем в однаковому фонетичному оточенні не свідчать на користь такого пояснення: *denſiβimus* (2.192).

Графема **S** слугувала основним орфографічним варіантом літери *s* незалежно від вимови (*с*, *з*): *Saxoſus* (1.180), *inſultibus* (1.557), *praeſtantiſſima* (1.181), *piſcoſis* (2.254), *Caucaſus* (1.323), *Parnaſi* (4.186).

Вимова гемінат як одного звука призвела до таких досить частотних явищ в середньовічній латині як гемінація і спрощення гемінат:

- ✓ **II** замість **I**: *bubillum* (1.283) = *bubilum*, *relligionis* (1.592) = *religionis*;
- ✓ **I** замість **II**: *solennia* (2.273) = *sollemnia*, *solerti* (3.212) = *sollerti*, *solicitans* (3.401) = *sollicitans*;
- ✓ **tt** замість **t**: *littora* (1.270) = *litora*, *rettulit* (2.131) = *retulit*;
- ✓ **t** замість **tt**: *quatuor* (2.273) = *quattuor*, *mutire* (2.163) = *muttire*;
- ✓ **ff** замість **f**: *difficientia* (1.249) = *dificientia*;
- ✓ **cc** замість **c**: *buccina* (3.4) = *bucina*, *siccarius* (2.13) = *sicarius*;
- ✓ **mm** замість **m**: *squammigeros* (1.152) = *squamigeros*;
- ✓ **m** замість **mm**: *Cimerii* (1.190) = *Cimmerii*;
- ✓ **p** замість **pp**: *sclopos* (3.431) = *stloppos*.

У класичній латині буквосполучення **th**, **ch**, **rh**, **ph** вживались для транскрипції грецьких літер **θ**, **χ**, **ρ**, **φ**. У середньовічній латині трапляється багато випадків змішання і гіперкорекції, і не лише в словах грецького походження, а саме вживання цих буквосполучень як графічних варіантів літер **th=t**, **ch=c**, **rh=r**, **ph=f**:

- ✓ **th** замість **t**: *thuricremus* (1.8) = *turicremus*, *Thanais* (1.668) = *Tanais*, *Aethna* (3.303) = *Aetna*, *Thomitae* (1.520) = *Tomitae*, *Sathanas* (1.464) = *Satanas*, *Catharacta* (1.1) = *cataracta*, *author* (3.85) = *autor* = *auctor*;
- ✓ **t** замість **th**: *Phlegeton* (2.11) = *Phlethon*;
- ✓ **ph** замість **f**: *pheretrum* (1.376) = *feretrum*;

✓ **ch** замість **c**: *charus* (2.255) = *carus*, *sepulchro* (2.176), *pulchra* (2.320) поряд зі вживанням у цьому ж тексті *pulcer* (1.628), *pulcra* (1.215);

✓ **rh** замість **r**: *rheda* (3.131) = *raeda*;

✓ **r** замість **rh**: *romphaea* (1.227) = *rhomphaea*, *Radamantus* (3.31) = *Rhadamantus*. Фіксується також явище подвійної гіперкорекції: *Thitonus* (1.185) = *Tithonus*.

Іноді геміната **uu** позначає той же звук, що й одинарна **u**, і навпаки:

✓ **quu** замість **cu**: *sequutus* (1.248) = *secutus*;

✓ **iu** замість **iuu**: *iuere* (2.283) = *iuuere*.

Серед фонетичних особливостей тексту новолатинської поеми найчастіше фіксується синкопа: *gubernaculum* (1.428) = *gubernaculum*, *vinculum* (2.62) = *vinculum*, *vehiculum* (3.131) = *vehiculum*, *propugnaculum* (2.122) = *propugnaculum* і без синкопи *propugnaculum* (3.115), *periculum* (1.333) = *periculum* і без синкопи *periculum* (3.124), *seculum* (1.64) = *seculum* і без синкопи *seculum* (1.410), *manipulos* (1.631) = *manipulos*, *seps* (2.178) = *sepis*, *repostum* (2.25) = *repositum*, *compostus* (4.25) і *compositus* (2.37).

Як правило, синкопа пов'язана з ритмікою вірша, на користь цього факту свідчать паралельні вживання синкопованих і не синкопованих форм одних і тих же слів.

Наступні зафіксовані явища, а саме контракція і рекомпозиція, також, на нашу думку, пов'язані з ритмікою вірша: *montosus* (2.356) = *montuosus*, *penuarius* (2.326) = *penarius*, *octuaginta* (1.555) = *octaginta*, *Sauromatas* (1.597) = *Sarmatas*, *dirumpere* (1.381) = *dirumpere*, *adsisto* (1.68) = *assisto*.

Послаблення вимови літери **h**, яке фіксувалось ще в класичній латині призвело до довільного вживання літери **h** у пре-, інтер- та поствокальній позиції: *humectans* (2.298) = *umectans*, *proh* (1.231) = *pro*, *Istri* (1.85) = *Histri*, *arundo* (1.166) = *harundo*, *alitus* (3.240) = *halitus*, *ahenos* (1.198) = *aenos*.

Нечастотними але помітними явищами у тексті поеми є дисиміляція **mk>nk**: *quenquam* (4.7) = *quemquam*, *quaecunque* (1.112) = *quaecumque*, та асиміляція: *solennia* (2.273) = *sollemnia*, *Ulisses* (2.164) = *Ulixes*.

У деяких групах приголосних фіксується явище спрощення:

✓ **p** замість **mp**: *capester* (3.74) = *campester*;

✓ **c** замість **nc**: *revicabant* (3.444) = *revincabant*;

✓ **x** замість **xs**: *exultans* (3.364) = *exsultans*, *expectans* (1.455) = *exspectans*, *expuit* (3.286) = *exspuit*, *extinctos* (1.21) = *exstinctos*.

У тексті поеми можна віднайти декілька випадків позначення наближеної артикуляції **i** до **u**, яка фіксувалась ще в класичній латині: *inclitus*, *inclytus* (1.561) = *includitus*, *monimentum* (1.264) і *monumentum* (1.277) = *monumentum*.

Спостерігається плутання **e** з **i**: *genitrix* (4.121) = *genetrix* (цей випадок зафіксований ще в класичній латині) і вже авторське *empireus* (1.114) = *empyrius*.

Латина проаналізованої поеми успадкувала формальне багатство класичної латини, окремі зміни якої є результатом зміни носія мови, а також віддаленістю в часі античних авторів від новолатинських. Орфографія історичної поеми Симона Пекаліда – типова для вказаного періоду і є репрезентативною для мовної практики того часу. Переважна кількість змін і варіацій траплялись і в творах античних авторів, про що свідчать численні посилання у словниках.

Більшість відхилень і відмінностей передусім залежать від розбіжностей у подачі тих чи інших форм у словниках і граматиках, сучасних автору (та й сучасних лексикографічних та граматичних джерелах теж), які не завжди виконували функцію стандарту і взірця класичної вимови. Про це свідчить той факт, що такі відхилення ми можемо бачити практично чи не в кожному латинськомовному поетичному творі даної епохи.

Найчастіше варіативні орфографічні форми простежуються у міфонімах, топонімах і етніонах, як правило грецького походження, що пояснюється можливою аналогією з етимологічним грецьким написанням.

Такі явища, як: синкопа, контракція, рекомпозиція голосних і вживання сполуки **-ij-** замість **-ii-** свідчать про вплив ритміки вірша на вибір тієї чи іншої фонетичної форми, про що свідчать вживання паралельних фонетичних дублетів без вказаних явищ, навіть від одних і тих же лексем, але в різних строфах.

Не слід також забувати й про те, що деякі особливості, зокрема ті, які зустрічаються зрідка, можуть бути зумовлені простою друкарською помилкою, оскільки аналізований текст дійшов до нас у друкованому варіанті, а не у вигляді рукопису.

У мові поетичного жанру пріоритет найчастіше належить саме формальним характеристикам словоформи, її зручності для даного поетичного розміру [Смышляева 2001, 285]. Мова латинського гекзаметричного жанру була змушена прискіпливіше контролювати свій фонетичний рівень, більш послідовно співвідносячи його з ритмікою вірша.

Вибір тієї чи іншої фонем чи графеми (у випадку їх взаємозамінності чи вживання в одних і тих же лексемах) можна пояснити не тільки втратою мовного відчуття чи недостатніми знаннями з граматики латинської мови, а й вимогами літературного жанру, особливо в тому випадку, якщо йдеться про метричні особливості мови поезії. Мова поетичного жанру, як динамічна система, формується і еволюціонує в процесі безперервного варіювання, із багатьох синхронних варіантів жанрова мова постійно відбирає найбільш ефектні, економічні і зручні з точки зору версифікаційної техніки.

В статье описывается и анализируется спектр графических и фонетических особенностей, определяется система вариантов и функциональное соотношение их употребления в классической латыни и в языке новолатинской поэзии на материале одного из заметных достижений украинских новолатинских поэтов, эпической поэмы Симона Пекалида De bello Ostrogiano.

Ключевые слова: орфографический вариант, фонетический вариант, новолатинская поэзия, графема, гиперкоррекция, синкопа.

This article describes and analyzes the spectrum of graphic and phonetic features, options and determine the system functional relation of their use in classical Latin and the language of New Latin poetry on the material of one of the notable achievements of Ukrainian New Latin poets, the epic poem De bello Ostrogiano of Simon Pekalide.

Key words: spelling variations, phonetic variations, New Latin poetry, grapheme hypercorrection, syncope.

Література:

1. Безбородько Н.И. Язык латинских трактатов украинских философов XVII века: Пособие для студентов и аспирантов философского, филологического и исторического факультетов / Н.И. Безбородько. – Днепропетровск, 1972. – 137 с.

2. *Дворецкий И.Х.* Латинско-русский словарь / И.Х. Дворецкий. – 9-е изд. стер. – М.: Русский язык. Медиа, 2005. – 845 с.
3. *Дорошкевич В.И.* Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы: Первая половина XVI века / В.И. Дорошкевич. – Мн.: Наука и техника, 1979. – 208 с.
4. *Осауленко О.* Латиномовна епічна поема Симона Пекаліда *De bello Ostrogiano* як літературна пам'ятка XVI ст. / Оксана Осауленко // Наукова спадщина проф. С.В. Семчинського і сучасна філологія: у 2-х ч. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2001. – Ч. 2. – С. 188–194.
5. *Смышляева В.П.* Языковые уровни римского гексаметрического жанра / В.П. Смышляева // Древние языки в системе университетского образования. – М., 2001. – С. 283–289.
6. *Соболевский С.И.* Грамматика латинского языка: Часть теоретическая / С.И. Соболевский. – М., 1948.
7. *Яковенко Н.* Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі "*De bello Ostrogiano*" / Наталя Яковенко // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XIV-XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 157–188.
8. *Gansiniec R.* "Metrificale" Marka z Opatowca oraz inne traktaty gramatyczne XIV i XV wieku / R. Gansiniec. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960. – 332 p.
9. *Hammarström M.* Glossarium till Finlands och Sveriges Latinska Medeltidsurkunder jämte språklig inlending / M. Hammarström. – Helsingfors, 1925. – 252 p.
10. *Weyssenhoff-Brożkova K.* Studia nad łaciną średniowieczną w Polsce / K. Weyssenhoff-Brożkova // Łacina w Polsce. Zeszyty Naukowe pod redakcją Jerzego Axera. – Warszawa: OBTA, 1998. – 226 s.